

ДОШКІЛЬНА ТА ПОЧАТКОВА ОСВІТА

УДК [159.922.7-056.264:159.942]:316.614.5

DOI: 10.37026/2520-6427-2020-103-3-122-126

Ольга КОЗЛЮК,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології
(дошкільної та корекційної)
імені проф. Т. І. Поніманської
Рівненського державного гуманітарного університету

Оксана КОСАРЕВА,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології
(дошкільної та корекційної)
імені проф. Т. І. Поніманської
Рівненського державного гуманітарного університету

Тетяна ПАВЛЮК,

доцент кафедри педагогіки і психології
(дошкільної та корекційної)
імені проф. Т. І. Поніманської
Рівненського державного гуманітарного університету

ВПЛИВ СТИЛІВ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ НА ЕМОЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми впливу стилів батьківського ставлення на емоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами, зокрема порушеннями мовлення. За допомогою низки діагностичних методик з'ясовано вплив стилів батьківського ставлення і домінуючих тенденцій поведінки на емоційні характеристики дітей із порушеннями мовлення. У результаті проведеного дослідження зроблено висновок, що між ставленням матері й батька і самооцінкою дитини та її агресивності існує прямий кореляційний зв'язок.

Ключові слова: стиль батьківського ставлення, емоційні характеристики, порушення мовлення, самооцінка, агресивність.

В статті обґрунтовано актуальність проблеми впливу стилів батьківського ставлення на емоційний розвиток дітей з особливими освітніми потребами, зокрема порушеннями мовлення. За допомогою низки діагностичних методик з'ясовано вплив стилів батьківського ставлення і домінуючих тенденцій поведінки на емоційні характеристики дітей із порушеннями мовлення. У результаті проведеного дослідження зроблено висновок, що між ставленням матері й батька і самооцінкою дитини та її агресивності існує прямий кореляційний зв'язок.

на эмоциональные характеристики детей с нарушениями речи. В результате проведенного исследования сделан вывод, что между отношением матери и отца с самооценкой ребенка и его агрессивностью существует прямая зависимость.

Ключевые слова: стиль родительского отношения, эмоциональные характеристики, нарушения речи, самооценка, агрессивность.

The study gives the rationale for the significance of the issue that deals with influence of parents' relation styles on emotional development of children with special educational needs in particular with dysphasia. To research correlation between the styles of parents' upbringing and dominating trends of children's behavior and their emotional characteristics it has been used such methods as quiz-test of parents' relation (A. Varha, V. Stolin), modified option of T. Liri's methods to identify dominating behavior trends; modified option of A. Assinher's methods to identify children's aggressiveness; M. Dorka, E. Amen, R. Temml's «Anxiety test» method; method of self-esteem research.

The results indicate that there is an interconnection between parents' relation and children's self-esteem and their aggressiveness. It was established that there is a direct interconnection between mother and father's own-leading trend with child's self-esteem; independent-dominating trend in father's relation to child correlates with aggression closer than in mother's relation. The paper highlights that there is certain statistical feedback between father's responsible-friendly dominating tendencies with children's aggression level. The author emphasizes on the level of child's aggressiveness that is directly related to the child's self-esteem.

The study authors argue that positive emotional characteristics of children with dysphasia will appear under the conditions of positive emotional climate in the family, parents' undeniable acceptance of their child with his or her special features and comprehension of child's emotional state and feelings, positive relation to the child, interest in his or her wishes, tastes, and skills to empathize and support. The prospects of the following studies in mentioned branch concern with the development of corrective program of special needs to work with parents that is focused on the change of relation and acceptance of a child with dysphasia.

Key words: *parents' relation style, emotional characteristics, dysphasia, self-esteem, aggressiveness.*

Постановка проблеми. Перший досвід спілкування діти здобувають у сім'ї, тому на неї покладається неабияка відповідальність у вихованні підостаючого покоління. Разом із тим, сучасна сім'я, в якій народжується дитина з особливостями розвитку не завжди може забезпечити сприятливі умови для її оптимального розвитку та виховання.

Дослідники (Т. Алексеєнко, Л. Божович, О. Козлюк, О. Косарева, М. Лісіна, В. Мухіна та ін.) зауважують, що любов, увага та турбота батьків є життєво необхідними для дітей, оскільки дають відчуття захищеності. Ця захищеність забезпечує емоційну стабільність, рівновагу у взаєминах з іншими людьми, що сприяють зростанню самоцінності дитини. На жаль, у багатьох сучасних сім'ях, особливо тих, в яких виховуються діти з особливими освітніми потребами, не лише не створені адекватні умови для розвитку дітей, а й навпаки – сімейна атмосфера нерідко чинить деструктивний, антигуманний вплив на дитину, травмуючи у такий спосіб її особистість. Причинами цього явища є, по-перше, неготовність суспільства сприймати особливості дитини, по-друге, неготовність самих батьків прийняти ці особливості, що пов'язано з високим рівнем психологічного травмування членів родин, яке виникає внаслідок народження нейровідмінної дитини, а також відсутність у батьків елементарних психолого-педагогічних знань про особливості розвитку таких дітей.

Нині в Україні спостерігається значне збільшення проблем у сім'ях. І йдеться не лише про неблагополучні родини. Серед найбільш розповсюджених проблем – зниження рівня життя, напруженість у суспільстві, що негативно позначається на психологічному кліматі сім'ї; збільшення кількості сімей, де батьками є підлітки; незадоволеність своїми дітьми; неприйняття і заперечення особливостей розвитку нейровідмінних дітей, що призводить до деформації взаємин дорослих і дітей.

Диференціація та ускладнення суспільних взаємин порушили глибинні зв'язки дорослих і дітей. У багатьох батьків спостерігається зниження відповідальності, «атрофується» гуманне ставлення до дітей, спостерігається серйозний дефіцит уваги й поваги до дитини. За цих умов різко загострилася суперечність між потребою дитини в опіці та безперервним послабленням, а як наслідок – відсутність необхідної уваги з боку батьків, що призводить до гострого конфлікту та затримки її психічного та особистісного розвитку або посилення порушення розвитку дитини [17, с. 111].

Так, Ш. Зауш-Гордон вказує на те, що сім'я є першим соціальним простором, в якому кожен індивід отримує досвід своєї суб'єктивності. Для дитини вона є базою, центром, фундаментом усіх інших соціальних зв'язків, які їй доведеться налагоджувати і створювати у своєму подальшому житті [5, с. 29].

На думку О. Кононко, перший досвід спілкування в сім'ї для дитини є тим підґрунтям, на якому будуватимуться її взаємини з людським оточенням, спочатку з найближчим, а з часом і з далеким. Від нього залежить характер адаптації дитини до життя поза сім'єю. Вона вказує і на те, що сім'я є тим тлом, на якому відбувається становлення особистості дитини, її емоційний, розумовий, вольовий, фізичний і соціальний розвиток [9, с. 139].

Розлади і дисгармонія взаємин між батьками досить часто спричиняють порушення емоційної сфери дітей, нерідко провокують прояви у дітей негуманної поведінки. Сварки, непорозуміння, суперечки між батьками, як стверджує О. Кононко, провокують «важку» поведінку дітей – агресивність, негативізм, неслухняність, грубість, злостивість. Окремі батьки дозволяють собі зневажливе ставлення до своїх дітей – засуджують їхні дії, образливо розмовляють з ними, звинувачуючи в усьому, нерідко до цього додається ще й фізичне покарання [9, с. 143–144]. Безперечно, що таке батьківське ставлення до дітей не сприяє формуванню емоційної стійкості дитини, а навпаки, дезорієнтує її, порушуючи соціальні орієнтації, породжуючи, тим самим, невпевненість у власних силах і можливостях, посилення відчуття «іншості», численні комплекси тощо.

З огляду на це, взаємини батьків і дітей є однією з найбільш актуальних проблем, яка досліджується сучасною психолого-педагогічною наукою. Саме у взаємодії з дорослим дитина входить у соціум, оволодіває цінностями, нормами і правилами, прийнятими в суспільстві.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблему суспільної ізоляції батьків і відсутності соціального мотиву спілкування в період виховання дитини з особливими освітніми потребами досліджували Д. Грей, Б. Грут, І. Іванова, К. Хоуч. На руйнівну силу фізичного і психічного виснаження і, як наслідок, можливу хронічну втому, різноманітних соматичних захворювань звертають увагу у своїх працях І. Іванова, В. Вишневський, Р. Майрамян, К. Островська, Г. Саліван, Н. Уолтон.

Вивчаючи емоційні реакції батьків на дітей з інвалідизацією, Р. Майрамян виокремив чотири фази адаптації до ситуації «особливого» батьківства: стресовий стан, фаза динаміки психологічного стану сім'ї – негативізм, заперечення діагнозу, депресивний стан.

І лише четверта фаза є початком соціально-психологічної адаптації батьків до народження дитини з особливими освітніми потребами, адекватних емоційних контактів [11, с. 13]. І. Іванова фазою адаптації вважає емоційну стабілізацію [6]. Є. Клопота наголошує на необхідності створення соціально-психологічних умов для емоційного благополуччя, успішного розвитку, виховання і навчання дитини з особливими потребами [7, с. 170].

Питання психолого-педагогічної реабілітації родин, що виховують дітей із порушеннями психофізичного розвитку, розглядаються у працях Л. Акагова, Н. Грабовенко, А. Колупасової, І. Макаренко, Л. Мартиненко, Р. Овчарової, Л. Шипіциної, Я. Юрків та ін.

На думку Ю. Гаркуші та В. Коржевіної, сфера взаємин дитини-логопата з батьками й вихователями важлива і позитивно забарвлена. Більше половини дітей-логопатів дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення виявляють яскраво виражену позитивну спрямованість на дорослого, упевненість у любові батьків, вихователів. Вони адекватно оцінюють ставлення до себе дорослих, однак дуже чутливі до змін у поведінці дорослого, що часом призводить до емоційних переживань [3, с. 102].

Результати досліджень Т. Волковської, О. Логунової [2], О. Тихонової [14] певною мірою суперечать зазначеному вище. За результатами їхніх досліджень було виявлено факт підвищеної тривожності, відчуття самотності, незахищеності, психологічного дискомфорту в більшості дітей дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення, а їхні взаємини із батьками можна охарактеризувати як дисгармонійні. Несприятлива ситуація в родині, пов'язана з неправильним ставленням батьків до проблем мовлення, є визначальною в порушенні особистісного розвитку дітей.

Зі свого боку Г. Юсупова, залежно від батьківського ставлення дітей із загальним недорозвитком мовлення, поділила сім'ї на «сприятливі» та «несприятливі». За результатами її досліджень, переважають усе ж «сприятливі» сім'ї (61%), які характеризуються демократичним стилем виховання. Однак ці сім'ї вона виокремлює у дві групи: сім'ї *групи А* характеризуються тим, що добре знають свою дитину, батьки у них реально оцінюють особистість і вчинки дитини, адекватно і гнучко реагують на різні ситуації, здатні зайняти позицію дитини, заохочують до мовленнєвого контакту (такі результати є близькі до тих, що були отримані в ході нашого дослідження); батьки із сімей *групи Б* відрізняються підвищеною тривожністю й переживанням мовленнєвого дефекту їхньої дитини, недостатньою виразністю емоційного ставлення до неї через зайнятість особистими проблемами [16, с. 13].

«Несприятлива» сім'я (39%), на думку Г. Юсупової, характеризується авторитарним стилем виховання, тому їхньому спілкуванню властива велика кількість заборон, зауважень, покарань, що принижують дитину, висувають завищені вимоги до неї. Батьки із «несприятливої» сім'ї можуть дозволити собі обговорення неповноцінності їхньої дитини [16, с. 13].

Залежно від сприймання дефекту дитини, І. Козиню виокремлені групи батьків з адекватною позицією, які усвідомлюють мовленнєве порушення дитини, можливість його усунення спільними

зусиллями, а також із неадекватною позицією [8, с. 72]. Останні або не сприймають дефект, або, відзначаючи помилки в мовленні, не надають їм особливого значення, адже вважають, що це «саме пройде», або дотримуються думки, що з таким недоліком можна прожити без особливих проблем, або ж перебільшують серйозність дефекту, постійно нагадуючи дитині про мовленнєві труднощі, вимагаючи правильного мовлення.

За результатами дослідження О. Тихонової, взаємини з батьками у дітей-логопатів є більш напруженими й загрозовими, ніж їхніх однолітків із нормативним мовленнєвим розвитком [14, с. 19]. Щодо результатів анкетування батьків дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення, проведеного І. Мартиненко (2016), то в них було виявлено домінування упевнено-оптимістичного неадекватного ставлення до комунікативних труднощів їхніх дітей. Ці труднощі проявляються переважно в сімейному спілкуванні й пов'язані з дитячою образливістю, невпевненістю, плаксивістю та сором'язливістю. Це, на думку вченої, свідчить про певну комунікативно-особистісну інфантильність дітей із мовленнєвими порушеннями [12, с. 87].

Мета дослідження – вивчити вплив стилів батьківського ставлення і домінуючих тенденцій поведінки на емоційні характеристики дітей із порушеннями мовлення.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження взаємозв'язку між стилями батьківського виховання і домінуючими тенденціями поведінки та емоційними характеристиками дітей ми використовували: тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін) [1, с. 107–113]; модифікований варіант методики Т. Лірі для визначення домінуючих тенденцій поведінки [13]; модифікований варіант методики А. Ассінгера на визначення агресивності дітей [15]; методику «Тест тривожності» М. Дорки, Е. Амен, Р. Теммла [10]; методику вивчення самооцінки [10].

Найбільшу групу респондентів (43,3%) у нашому дослідженні склали діти, які мають фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення (ФФНМ), 30,6% – загальний недорозвиток мовлення (ЗНМ), 15,6% дітей – дизартрію. У 8,3% дітей старшого дошкільного віку, які складають контингент дослідження, виявлено заїкання, в решти (2,2%) дітей виявлено діагноз «ринолалія» (післяопераційний стан при розщелинах губи та піднебіння).

Тестом-опитувальником (А. Варга, В. Столін [1]) були виявлені стилі батьківського ставлення, поведінкові стереотипи, що застосовуються при спілкуванні з дитиною: прийняття / відторгнення, кооперація, симбіоз, авторитарна гіперсоціалізація, «маленький невдаха».

Аналіз результатів за модифікованим тестом А. Ассінгера [15] показав, що 37,8% дітей із порушеннями мовлення мають високу агресивність, 32,8% проявляють дітей помірну агресивну поведінку, 29,4% – надмірно миролюбних дітей.

За «тестом тривожності» М. Дорки, Е. Амен, Р. Теммла [10] виявлено 47,8% високотривожних дітей, 21,5% – помірнотривожних та 29,7% дітей із низьким рівнем тривожності.

Результати методики на виявлення самооцінки дітей засвідчили, що із 180 учасників експерименту

23,3 % дітей мають адекватну самооцінку, 32,8% – завищену, а 43,9% – занижену.

Для визначення зв'язку стилів виховання з емоційними характеристиками дітей був проведений кореляційний аналіз, у результаті якого отримана сукупність, що включає 18 коефіцієнтів кореляції, із них 12 статистично достовірні (при рівні значимості $p < 0,05$ та критичному значенні коефіцієнту кореляції $r_{кр} = 0,31$).

Крім того, нами був виявлений прямий кореляційний зв'язок стилю виховання «прийняття» із самооцінкою дітей ($r_m = 0,37$). Таким чином, стиль виховання «кооперація» не має тісного зв'язку з емоційними станами дітей.

Стилі батьківського ставлення «прийняття» та «кооперація» сприяють саморегуляції поведінки дитини. Для них характерна відсутність підтримки агресивних проявів дитини, при цьому батьками застосовуються не погрози, фізичні покарання, а така форма дисциплінарного впливу, як пояснення (вербалізація).

Між стилем батьківського ставлення «відторгнення» і такими емоційними характеристиками, як тривожність та агресивність, виявлено позитивний зв'язок (відповідно 0,53 та 0,44). Цей стиль характеризується недовірою, неприйняттям дитини, а також повною байдужістю, відсутністю контролю та емоційним відторгненням. Як наслідок – наявність у дітей високої агресивності та тривожності.

Співзвучні нашим результатам є результати дослідження І. Дубровіної [4], яка доводить, що при негативному ставленні дорослих до дитини виникає стан тривоги та страху, також причиною тривоги може бути довготривалий дефіцит емоційного спілкування, навіть між одним із дорослих та дитиною. Учена зауважує, що причиною тривожності у дітей зазвичай є домашні негаразди (негативні переживання батьків, покарання, страх фізичного насилля), а одним із найбільш розповсюджених страхів – це страх засмутити батьків, причому діти не просто «заражаються» тривожністю дорослих, а не почувуються захищеними. Постійне очікування погрози з боку дорослого викликає виснаження ще незміцнілої нервової системи дитини, що призводить до психосоматичних захворювань [4].

Також нами був виявлений прямий кореляційний зв'язок між стилем батьківського ставлення «симбіоз» із тривожністю дитини ($r = 0,44$), зворотний зв'язок з її агресивністю ($r = -0,41$) та самооцінкою ($r = -0,31$). Отже, якщо дорослий відчуває себе з дитиною єдиним цілим, намагається відгородити її від труднощів, то в такій сім'ї вона росте з менш вираженими агресивними тенденціями і з високим рівнем невпевненості у собі, що свідчить про занижену самооцінку.

Існує позитивний зв'язок стилю «авторитарна гіперпротекція» з емоційними станами: тривожністю ($r = 0,44$) та агресивністю ($r = 0,42$). Виховуючи дитину за цим типом, у батьківському ставленні до дітей із порушеннями мовлення домінує авторитаризм – дорослий намагається нав'язати дитині свою волю й не в силі прийняти іншу точку зору. Дитину суворо карають за будь-які самостійні прояви. Батьків більше хвилює майбутнє дитини. Всі ці тенденції сприяють прояву низької самооцінки, високої тривожності та агресивності у дітей.

Для стилю «маленький невдаха» характерно, що дорослий нав'язує дитині особистісну та соціальну неспроможність. Батьки не беруть до уваги інтереси, захоплення, думки та почуття дитини, а навпаки – дорікають несаможиттєвості та невірності. Це призводить до виникнення високої тривожності та зниження самооцінки дитини. Результати кореляційного аналізу свідчать про прямий кореляційний зв'язок із тривожністю ($r = 0,44$) та агресивністю ($r = 0,39$), а також зворотний зв'язок із самооцінкою ($r = -0,39$).

Отже, зважаючи на результати проведеного кореляційного аналізу, можемо констатувати:

- на виникнення та прояв тривожності дітей із порушеннями мовлення впливають такі стилі батьківського ставлення, як «авторитарна гіперсоціалізація», «відторгнення», «маленький невдаха», «симбіоз»;

- на прояв агресивності впливають такі стилі батьківського ставлення, як: «авторитарна гіперсоціалізація», «відторгнення», «маленький невдаха»; спільним для цих стилів є незадоволеність базових потреб дитини;

- на виникнення заниженої самооцінки дітей мають вплив такі стилі батьківського ставлення, як: «маленький невдаха», «авторитарна гіперпротекція», «відторгнення», «симбіоз»;

- на завищену самооцінку суттєвий вплив чинить стиль батьківського ставлення «прийняття»;

- адекватна самооцінка характерна для дітей, які виховуються за стилем «кооперація».

Результати методики Т. Лірі [13] дають можливість виокремити 16 параметрів, що відображають стильові особливості виховання. На основі цих параметрів ми визначили такі домінуючі тенденції у взаєминах батьків із дітьми, як агресивні, байдужі та довірливі.

Для виявлення зв'язку домінуючих тенденцій у взаєминах батьків з емоційними особливостями дітей із порушеннями мовлення нами було побудовано матрицю парних кореляцій, яка містить 16 параметрів, що демонструють стильові особливості виховання, та 3 змінні, які відображають емоційні прояви дітей. Аналіз кореляційної матриці дозволив зробити висновок, що існує тісний взаємозв'язок із рівнем значущості $p < 0,05$ між домінуючими тенденціями у взаєминах та емоційними характеристиками дитини з порушеннями мовлення.

Після кореляційного аналізу змінних було отримано сукупність із 80 коефіцієнтів кореляції, з яких оцінена статистична достовірність, зокрема критичне значення коефіцієнта кореляції складає 0,305.

Виявлено 38 коефіцієнтів кореляцій, що є статистично достовірним. Отже, існує прямий зв'язок між власно-лідуючою тенденцією матері та самооцінкою дитини (r_m (матір) = 0,38). Власно-лідуюча тенденція батька також пов'язана із самооцінкою (r_b (батько) = 0,43). Зауважимо, що тіснота зв'язку самооцінки дитини з власно-лідуючою тенденцією батька вища, ніж із тенденцією матері (відповідно $0,43 > 0,38$).

Позитивний значимий зв'язок з агресією дитини має незалежно-домінуюча тенденція обох батьків ($r_m = 0,38$; $r_b = 0,50$). Тобто бачимо, що незалежно-домінуюча тенденція у взаєминах батька з дитиною більш тісно корелює з агресією, ніж при взаєминах із матір'ю.

Статистично достовірний зворотний зв'язок із рівнем агресії дітей має також відповідально-дружелюбна домінуюча тенденція батька ($r_b = -0,33$), тоді як достовірності зв'язку між вказаною тенденцією матері та агресивністю дитини не виявлено.

Із самооцінкою дитини прямо пов'язаний рівень її агресивності ($r = 0,39$). Отже, існує тісний зв'язок між домінуючими тенденціями батьків у вихованні з агресивністю й самооцінкою.

У ході дослідження також було виявлено три типи поведінки батьків у вихованні дітей із порушеннями мовлення: агресивний, байдужий та довірливий. Діти з агресивними та байдужими типами взаємин переважають, їх було виявлено 55 % від загальної кількості. У результаті порівняльного аналізу нами було виокремлено чотири групи дітей:

Перша група (27,8%) характеризується високим рівнем тривожності та середнім рівнем агресивності. У цій групі (кількість дітей – 50) в основному домінує байдуже та агресивне ставлення батьків.

Друга група (22,8%) характеризується високим показником агресивності та високої тривожності дітей. У цій групі (кількість дітей – 41) переважає агресивно-байдужа спрямованість батьків у вихованні дітей із порушеннями мовлення.

Третю групу (4,4%) складають діти із високим показником агресивності при рівні тривожності, що знаходиться в межах норми. Будь-який тип батьківських стосунків може викликати агресивність дитини. Зокрема, в цій групі було виявлено однакову кількість батьків (по 2,2%), які виявляють агресивну спрямованість у вихованні дітей із порушеннями мовлення, і, навпаки, – довірливу спрямованість у вихованні дітей.

До четвертої групи (45%) віднесено дітей із нормальним рівнем агресивності та тривожності. Ця група (кількість дітей – 81) дітей із порушеннями мовлення має довірливі стосунки з батьками.

Висновки. Узагальнені результати проведеного аналізу свідчать, що існує прямий значимий зв'язок між власно-лідуючою тенденцією матері й батька із самооцінкою дитини; незалежно-домінуюча тенденція у взаєминах батька з дитиною більш тісно корелює з агресією, ніж при взаєминах із матір'ю; існує статистично достовірний зворотний зв'язок між відповідально-дружелюбною домінуючою тенденцією батька із рівнем агресії дітей; із самооцінкою дитини прямо пов'язаний рівень її агресивності.

Отже, позитивні емоційні характеристики в дітей із порушеннями мовлення виникатимуть за умов: позитивного емоційного клімату в сім'ї; беззаперечного прийняття батьками своєї дитини з її особливостями та розуміння емоційного стану і переживань дитини; позитивного ставлення до дитини, інтересу до її бажань, уподобань; уміння співпереживати та підтримувати.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі вбачаємо у розробці корекційно-розвиткової програми щодо зміни батьківського ставлення до дітей із порушеннями мовлення, яке б сприяло розвитку емоційної сфери дошкільників та формуванню в них позитивних емоційних характеристик: упевненості у власних силах і можливостях, адекватної самооцінки тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Варга А. Я., Столин В. В. Тест-опросник родителського отношения. *Практикум по психодиагностике*. Москва : МГУ, 1988. С. 107–113.
2. Волковская Т. Н., Логунова Е. В. Психологические особенности дошкольников с общим недоразвитием речи (экспериментальное изучение). *Специальная психология*. 2008. № 3 (17). С. 37–42.
3. Гаркуша Ю. Ф., Коржевина В. В. Особенности общения детей дошкольного возраста с недоразвитием речи. *Ребенок. Раннее выявление отклонений в развитии речи и их преодоление*. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2003. 288 с.
4. Дубровина И. В., Акимова М. К., Борисова Е. М. и др. Рабочая книга школьного психолога / под ред. И. В. Дубровиной. Москва : Просвещение, 1991. 303 с.
5. Зауш-Гордон Ш. Социальное развитие ребенка. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 123 с.
6. Иванова І. Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. Київ : Логос, 2000. 87 с.
7. Клопота Є. А. Вплив сім'ї на процес інтеграції особистості з вадами зору. *Актуальні проблеми навчання людей з особливими потребами* : збірник наукових праць. Київ, 2014. № 11 (13). С. 166–177.
8. Козина И. Б. Формирование мотивации к коррекционным занятиям у дошкольников с нарушениями произношения. *Дефектология*. 2004. № 5. С. 69–75.
9. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). Київ : Освіта, 1998. 255 с.
10. Ланфренъ П. Эмоциональное развитие детей и подростков. Санкт-Петербург : Прайм Еврознак, 2004. 256 с.
11. Майрамян Р. Ф. Семья и умственно отсталый ребенок : автореф. дис. ... канд. мед. наук. Москва, 1976. 24 с.
12. Мартиненко І. В. Логопсихологія: курс лекцій : навчальний посібник. Вид. 3-тє, виправл. і доповн. Київ : ДІА, 2019. 120 с.
13. Психологические тесты / под ред. Э. Р. Ахмеджанова. Москва : Лист, 1997. 320 с.
14. Тихонова Е. С. Духовно-ориентированный диалог как условие преодоления общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Москва, 2009. 26 с.
15. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск : Ильин В. П., 1996. 199 с.
16. Юсупова Г. Х. Особенности личностного развития дошкольников с общим недоразвитием речи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Нижний Новгород, 2003. 25 с.
17. Kozliuk O., Kosarieva O., Stepanova O. Diagnostics of the humanistic direction of children's communication with peers and parents. *Problem space of modern society: philosophical-communicative and pedagogical interpretations: collective monograph*. Part I. Warsawa : BMT Erida Sp. z o.o, 2019. P. 111–125.

Дата надходження до редакції: 04.08.2020 р.